

આર્થિક વિકાસનાં મોડેલ્સ

કોઈપણ દેશનો આર્થિક કે સર્વાંગી વિકાસ કરવો હોય તો તે માટે આયોજન જરૂરી છે. ભારતમાં બ્રિટિશ શાસન સમયે જ મહદંશે આ દિશામાં કાર્ય થયેલું જણાય છે. શ્રી એમ વિશ્વસરૈયાએ ભારતમાં સર્વપ્રથમ આર્થિક આયોજનનો વિચાર તેમના પુસ્તક 'Planned Economy for India' માં કર્યો. એ અરસામાં પંડિત નેહરુના અધ્યક્ષપણા હેઠળ ભારતીય રાષ્ટ્રીય કોંગ્રેસે આયોજન સમિતિની રચના કરી (1938). જેમાં પ્રખ્યાત અર્થશાસ્ત્રી પ્રો. કે. ટી. શાહની અધ્યક્ષતા નીચે 29 જેટલી પેટાસમિતિઓ રચાઈ. પરંતુ ભારતની અને વિશ્વની અસ્થિર પરિસ્થિતિ અને રાજકીય ઊથલપાથલના લીધે (1942 થી 1946) આ સમિતિ ધાર્યું કાર્ય ન કરી શકતાં તેનો અહેવાલ થોડોક મોડો (1949) રજૂ થયો.

આ સમય દરમિયાન દેશના આર્થિક વિકાસ માટે 'મુંબઈ યોજના', 'જનતા યોજના', 'ગાંધીવાદી યોજના', 'યુદ્ધોત્તર પુનઃરચના યોજના' વગેરે પણ રજૂ કરવામાં આવી. આઝાદી પહેલાં વચગાળાની સરકારના વડા નેહરુના નેતૃત્વ નીચે શ્રી કે. સી. નિયોગીના અધ્યક્ષપણા હેઠળ એક સલાહકાર આયોજન બોર્ડની રચના કરવામાં આવી (1946). ટૂંકાગાળામાં આ સમિતિએ રજૂ કરેલા અહેવાલમાં કાયમી ધોરણે એક 'આયોજન પંચ'ની રચના માટે ભલામણ કરી હતી. જોકે સ્વતંત્રતા બાદ ઊભા થયેલા પ્રશ્નો અને સમસ્યાઓને લીધે આ દિશામાં કોઈ કાર્ય થઈ શક્યું નહીં, પરંતુ સરકારે આ પ્રશ્ન (જાન્યુઆરી, 1950) હાથ પર લીધો અને બંધારણનાં ધ્યેયો અને આદર્શોને પૂર્ણ કરે તેવા 'આયોજન પંચ'નો પ્રારંભ કરવામાં આવ્યો (15 માર્ચ, 1950). આ સાથે ભારતમાં વ્યવસ્થિત અને આયોજનબદ્ધ આર્થિક વિકાસ માટેની યોજનાઓ રજૂ થઈ. (હવે તે નીતિ આયોગને નામે કાર્યરતા છે.)

આયોજન પંચમાં સભ્ય સંખ્યા 6 થી 12ની નક્કી કરવામાં આવી. આ આયોજન પંચ નિષ્ણાત અર્થશાસ્ત્રીઓ, વહીવટી નિષ્ણાતો અને વિવિધ ક્ષેત્રના વિદ્વાનોનું બનેલું હોય છે. તેના અધ્યક્ષ હોદ્દાની રૂએ વડાપ્રધાન હોય છે અને ઉપાધ્યક્ષ આયોજન ખાતાના પ્રધાન રહે તેમ ઠરાવાયું. ઉપાધ્યક્ષ સરકાર અને પંચના સભ્યો વચ્ચે કડીરૂપ કામ કરે છે.

ભારતનું આર્થિક આયોજન લાંબાગાળા તેમજ ટૂંકાગાળા એમ બંને ઉદ્દેશ ધરાવે છે. લાંબાગાળાનો ઉદ્દેશ અર્થતંત્રમાં ધીરે ધીરે મહત્વના ફેરફાર કરવા બાબતના છે. જ્યારે ટૂંકાગાળાના ઉદ્દેશમાં નક્કી થયેલ સમયમર્યાદામાં લક્ષ્યાંકો સિદ્ધ કરી આર્થિક વિકાસ કરવાનો છે.

ભારતમાં આર્થિક આયોજનના મુખ્ય ઉદ્દેશો નીચે મુજબ છે :

- **ઝડપી આર્થિક વિકાસ** : રાષ્ટ્રના ઉત્થાનમાં ઝડપી અને સતત વધારો કરી પ્રજાના જીવનધોરણમાં સુધારો લાવવો તથા ભૌતિક જીવનની ગુણવત્તા સુધારવી.
- **આર્થિક અસમાનતામાં ઘટાડો** : ગરીબો અને અમીરો વચ્ચેની આવક અને સંપત્તિની અસમાનતા ઘટાડવી.
- **પૂર્ણ રોજગારી પ્રાપ્ત કરવી** : દેશના નાગરિકોની શક્તિનો વધુમાં વધુ ઉપયોગ કરી બેરોજગારી ઘટાડવી અને નવી તકો ઊભી કરી પૂર્ણ રોજગારીનું ધ્યેય હાંસલ કરવું.
- **સ્વાવલંબન** : વસ્તુઓ, યંત્રો, સાધનો અને ટેક્નિકલ જાણકારી જેવી બાબતોમાં સ્વાવલંબન પ્રાપ્ત કરવું. ખાસ બાબત તરીકે અન્ન ઉત્પાદનમાં પગભર થવું.

- ભાવસ્થિરતા : ભાવો સ્થિર રહે અને વિકાસ થાય તેવી જરૂરી નાણાકીય અને રાજકોષીય નીતિઓ અમલી બનાવવી.
- શૈક્ષણિક ક્ષેત્રે વિકાસ : શિક્ષણનો વ્યાપ વધારી તેમજ સમાજ-સુધારણા દ્વારા રાષ્ટ્રની કાયાપલટ કરવી.

પંચવર્ષીય યોજનાઓ :

ઉપર્યુક્ત ઉદ્દેશો સિદ્ધ કરવા દેશના આર્થિક આયોજનના ઇતિહાસમાં સીમાચિહ્નરૂપ પંચવર્ષીય યોજનાઓ શરૂ કરાઈ. મૂળે તો આ યોજનાઓનો સામ્યવાદી રશિયામાં સફળ પ્રયોગ થઈ ચૂક્યો હતો. આથી સામ્યવાદી રશિયાના ધોરણે ભારતનો પણ ઝડપથી આર્થિક વિકાસ થાય તે માટે પંચવર્ષીય યોજનાઓ શરૂ કરવામાં આવી.

પ્રથમ પંચવર્ષીય યોજના (1951-1956) સમયગાળા દરમિયાનના સમયગાળા માટે હતી. બીજું વિશ્વયુદ્ધ, દેશના ભાગલા, કોમી હુલ્લડોના લીધે દેશમાં અર્થતંત્ર ડામાડોળ સ્થિતિમાં હતું. આ સંજોગોમાં પ્રથમ યોજના માટે બે ધ્યેયો નક્કી કરવામાં આવ્યા.

- અનાજની બાબતે ઉત્પાદન વધારી આત્મનિર્ભર થવું.
- રાષ્ટ્રીય આવકમાં વધારો કરવો અને લોકોનું જીવનધોરણ સુધારવું.

આ યોજનાના ઘડતર માટે ‘હેરોડ ડોમર મોડેલ’નો ઉપયોગ કરાયો. આ યોજનાના અંતે આપણે ખેતી, સિંચાઈ, વીજળી અને વાહનવ્યવહાર ક્ષેત્રે સારી પ્રગતિ કરી શક્યા. આપણી રાષ્ટ્રીય આવકમાં 18%નો વધારો થયો.

બીજી પંચવર્ષીય યોજના (1956-1961) સમયગાળા દરમિયાન હતી. આઝાદીનાં આઠ વર્ષોમાં ગરીબીમાં નોંધપાત્ર ઘટાડો થઈ શક્યો ન હતો. ભારતીય સંસદે આર્થિક નીતિના ધ્યેયમાં ‘સમાજવાદી સમાજરચના’નો આદર્શ જાહેર કર્યો. એ મુજબ આર્થિક વિકાસના કાર્યક્રમો એવી રીતે અમલમાં મૂકવાના હતા કે જેથી જે લોકો ગરીબ છે અથવા સમાજના છેવાડે રહી ગયેલા છે તેમની પણ પ્રગતિ થાય.

બીજી યોજના થકી ભારતમાં ભાવિ ઔદ્યોગિક વિકાસનો પાયો નંખાયો. પરંતુ સામા પક્ષે ભાવવધારો અને કુગાવાનું વિષયક શરૂ થયું. યોજનાના અંતે લોખંડ-પોલાદ, સિમેન્ટ, રસાયણો, ભારે યંત્રસામગ્રી, વીજળીને લગતો સામાન વગેરેના ઉત્પાદનમાં નોંધપાત્ર વધારો કરી શકાયો.

ત્રીજી યોજના (1961-1966) સમયગાળા દરમિયાન હતી. આ યોજનાનું મુખ્ય લક્ષ્યાંક આત્મનિર્ભર અને સ્વયંસ્પષ્ટ, (Take off stage) અર્થવ્યવસ્થાની સ્થાપનાનું હતું. આ યોજનાની અસફળતાનું મુખ્ય કારણ ચીન સાથે યુદ્ધ (1962) તથા પાકિસ્તાન સાથે યુદ્ધ (1965) તથા દેશમાં પડેલા ભીષણ દુષ્કાળો ગણાવી શકાય. આ પરિસ્થિતિને લઈ કિંમતોમાં થયેલ વધારો અને યોજનાના ઉદ્દેશો માટે સંસાધનોમાં ઊભય હોવાથી ચોથી યોજનાને અંતિમ સ્વરૂપ આપી શકાયું નહિ. આ સ્થિતિના કારણે ચોથી યોજનાને બદલે (1966 થી 1969 સુધી) ત્રણ વાર્ષિક યોજનાઓ બનાવાઈ. તેથી આ સમયગાળાને ‘યોજના અવકાશ’ (‘Plan Holiday’) કહેવાયો.

ચોથી પંચવર્ષીય યોજના (1969-1974) સમયગાળા દરમિયાન હતી. આ યોજનાનો મુખ્ય ઉદ્દેશ સ્થિરતા સાથે આર્થિક વિકાસ અને આત્મનિર્ભરતા પ્રાપ્તિનો હતો. આ યોજના દરમિયાન 14 બેંકોનું રાષ્ટ્રીયકરણ (1969) કરવામાં આવ્યું.

પાંચમી પંચવર્ષીય યોજના (1974-1978) સમયગાળા માટે હતી. આ યોજનાના પ્રથમ વર્ષને બાદ કરતાં ચાર વર્ષો સાનુકૂળ નીવડતાં પાંચમી યોજનાની કામગીરી સંતોષકારક રહી. પાંચમી યોજના એક વર્ષ વહેલી સમાપ્ત કરાતાં છઠ્ઠી યોજના અમલમાં મુકાઈ (1978) જેનું નામ વાર્ષિક યોજનાઓ (Rolling plan) રાખવામાં આવ્યું. પરંતુ જાન્યુઆરી 1980માં કેન્દ્રમાં સત્તાપરિવર્તન થતાં છઠ્ઠી પંચવર્ષીય યોજના (1980-1985) દરમિયાનની રહી હતી. આ યોજનાનો મુખ્ય ભાર ગરીબી નાબૂદી, રોજગારસર્જન, લોકોની ન્યૂનતમ જરૂરિયાતો પૂર્ણ કરવી, ઉત્પાદનમાં ક્ષમતા વધારવી વગેરે હતો. છઠ્ઠી યોજના પ્રમાણમાં સફળ રહી.

સાતમી પંચવર્ષીય યોજના (1985-1990) સમયગાળા દરમિયાનની હતી. આ યોજનામાં ઉત્પાદનક્ષમતા વધારવી, રોજગારીનું સર્જન કરવું, ગરીબીનું પ્રમાણ ઘટાડવું, પર્યાવરણનું સંરક્ષણ કરવું અને શક્ય તેટલાં ક્ષેત્રમાં સ્વનિર્ભરતા પ્રાપ્ત કરવી તે ધ્યેય રાખવામાં આવ્યાં. આ યોજના દરમિયાન વિકાસદરનો લક્ષ્યાંક સિદ્ધ કરી શકાયો પરંતુ આ માટે જરૂરી આંતરિક નાણાકીય સાધનો અને વિદેશી મુદ્રા મેળવવાનું કામ મુશ્કેલ બન્યું.

આઠમી પંચવર્ષીય યોજના(1992-1997) રાજકીય અસ્થિરતાના કારણે બે વર્ષ મોડી શરૂ થઈ. આ યોજનામાં પ્રાથમિક શિક્ષણનું સાર્વજનિકરણ કરવું, 15-35ની વયજૂથના લોકો એટલે કે યુવાનોમાંથી નિરક્ષરતા નાબૂદ કરવી, પીવાના પાણી તેમજ ખેતીનો વિકાસ મુખ્ય હતો. આ યોજનાનો એ સમયે સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો જ્યારે દેશ ભારે સંકટનો સમાનો કરી રહ્યો હતો જેમાં બજેટમાં ખોટ, ચુકવણીના સમતોલનનું સંકટ, વધતું દેવું અને કુગાવો મુખ્ય ગણી શકાય. જેથી ગરીબી, બેકારી અને આર્થિક અસમાનતા જેવા પ્રશ્નો ચાલુ રહ્યા.

નવમી પંચવર્ષીય યોજના (1997-2002) સમયગાળા દરમિયાનની હતી. આ યોજનામાં અગાઉની યોજનાના ઉદ્દેશો યથાવત્ રાખી દેશને મંદીના સંકટમાંથી બહાર લાવવો, રોજગારીનું સર્જન, ગરીબીનિવારણ માટે ખેતી અને ગ્રામવિકાસને અગ્રિમતા જેવા ઉદ્દેશો પણ રખાયા. આ યોજનામાં ગરીબોના કલ્યાણ પર ભાર મુકાયો. પરંતુ આ યોજનાના અંતે કુગાવા પર અંકુશ મેળવી શકાયો નહિ. સાક્ષરતાનું પ્રમાણ 65.38 % સુધી જ વધી શક્યું. વસ્તીવૃદ્ધિદર અટકી શક્યો નહિ અને ઔદ્યોગિક વિકાસદર પણ ધીમો રહ્યો. આમ આ યોજના તેના લક્ષ્યાંકો પૂરેપૂરી પૂર્ણ કરી શકી નહિ.

દસમી પંચવર્ષીય યોજના (2002-2007) સમયગાળા દરમિયાન હતી. આ યોજના આવક-જાવકના મોડેલ પર આધારિત હતી. આ યોજનામાં સૌપ્રથમ વખતે ‘રાજ્ય દીઠ વિકાસદર’ નક્કી કરવામાં આવ્યો. આ યોજનામાં આર્થિક લક્ષ્યાંકો સાથે સામાજિક લક્ષ્યાંકો પર પણ નજર રાખવાની વ્યવસ્થા હતી. ગરીબીની ટકાવારી 28 %થી ઘટાડી 21 % સુધી લાવવી. દરેક ગામમાં પીવાનું પાણી પૂરું પાડવું, ખાતર પરની સબસિડીમાં ઘટાડો કરવો, પેટ્રોલિયમ પરની સબસિડી નાબૂદ કરવી, ખાનગી રોકાણથી વિમાનીમથકો બાંધી ઉડ્ડયનક્ષેત્રનો વિકાસ કરવો, બાળમરણનો આંક ઘટાડવો, વિદેશી રોકાણને પ્રોત્સાહન આપવું, ખાદ્ય કરતાં જાહેર ક્ષેત્રનાં એકમોનું ખાનગીકરણ કરવું જેવા લક્ષ્યાંકો રાખવામાં આવ્યા. આ યોજનામાં 8 % વિકાસદરની પ્રાપ્તિ માટે 6 સૂત્રી કાર્યક્રમની ઘોષણા કરવામાં આવી.

અગિયારમી પંચવર્ષીય યોજના (2007-2012) સમયગાળા દરમિયાન હતી. આ યોજનામાં ઘરઆંગણાના વિકાસની વૃદ્ધિ 7.8 % રહી અને ખેતીમાં વિકાસદર 3.3 % રહ્યો.

બારમી પંચવર્ષીય યોજના (2012-2017) સુધીની છે. જેમાં 8 % ના વાર્ષિક વૃદ્ધિદરનો લક્ષ્યાંક રાખવામાં આવ્યો છે.

જુદી-જુદી પંચવર્ષીય યોજનામાં રોકાણ, વૃદ્ધિદર અને પ્રાથમિકતા ક્ષેત્ર

યોજના અને સમયગાળો	પ્રાસ્તાવિક રોકાણ	વાસ્તવિક રોકાણ	વિકાસદર લક્ષ્યાંક	પ્રાપ્ત વિકાસદર	પ્રાથમિકતા ક્ષેત્ર
પ્રથમ યોજના 1951-56	2,070	1,960	2.1 %	3.6 %	ખેતી, સિંચાઈ, વીજળી
બીજી યોજના 1956-61	4,800	4,672	4.5 %	4.2 %	ભારે ઉદ્યોગ, ચિકિત્સા અને આરોગ્ય
ત્રીજી યોજના 1961-66	7,500	8,577	5.6 %	2.8 %	ખાવાલાયક પાક, ઉદ્યોગ
ચોથી યોજના 1969-74	15,900	15,799	5.7 %	3.4 %	ખેતી, સિંચાઈ
પાંચમી યોજના 1974-79	37,250	39,426	4.4 %	4.9 %	જનઆરોગ્ય, સમાજકલ્યાણ
છઠ્ઠી યોજના 1980-85	95,500	1,03,292	5.2 %	5.4 %	ખેતી, ઉદ્યોગ, ઊર્જા
સાતમી યોજના 1985-90	1,80,000	2,18,730	5.0 %	5.6 %	ઊર્જા, ખાવાલાયક પાક
આઠમી યોજના 1992-97	4,34,000	4,95,670	5.6 %	6.7 %	માનવ-સંસાધન શિક્ષણ-આરોગ્ય અને રોજગાર વિકાસ
નવમી યોજના 1997-2002	8,59,200	9,41,041	6.5 %	5.7 %	સામાજિક ન્યાય, ગ્રામ-વિકાસ રોજગાર
દસમી યોજના 2002-2007	15,92,300	16,53,065	7.9	7.6	સુધાર અને સામાજિક સંરચનાનો વિકાસ
અગિયારમી યોજના 2007-2012	36,44,718	37,50,978	9.0	8.0	વિકાસ સર્વહિતકારી બનાવવો અને ઝડપી વિકાસની સાથે વૃદ્ધિની બેવડી રણનીતિ

વૃદ્ધિદર અને પ્રાથમિકતા ક્ષેત્ર

ઔદ્યોગિકીકરણ

સ્વતંત્રતા પૂર્વેની બ્રિટિશ સરકારને ભારતના ઉદ્યોગોના વિકાસમાં બહુ રસ ન હતો. આ સરકારનો એકમાત્ર ઉદ્દેશ ભારતનું આર્થિક શોષણ કરવાનો હતો. સ્વતંત્રતાપ્રાપ્તિ બાદ પંચવર્ષીય યોજનાઓના અમલ થકી આયોજનબદ્ધ રીતે આ દિશામાં વિકાસના પ્રયાસો થયા. ભારે અને પાયાના ઉદ્યોગોની સ્થાપના કરવામાં આવી. જેથી ભાવિ ઔદ્યોગિક વિકાસનો પાયો નાંખી શકાયો. સુતરાઉ કાપડ, ખાંડ, વનસ્પતિ જેવા વપરાશી માલ પેદા કરતા ઉદ્યોગોની સાથે સાથે યંત્રઉદ્યોગોના ઉત્પાદનનો ઉદ્યોગ પણ વિકસી શક્યો છે. લોખંડ-પોલાદનો ઉદ્યોગ, ભારે રસાયણ-ઉદ્યોગ, કોલસા-ઉદ્યોગ, વગેરેનો આયોજનકાળ દરમિયાન સારો એવો વિકાસ થયો છે.

ઔદ્યોગિક ઉત્પાદનમાં આપણે મહદંશે સ્વાવલંબી બની શક્યા છીએ. એટલું જ નહીં નિકાસ કરતા પણ થયા છીએ. આઝાદી બાદ સરેરાશ વિકાસદર 6% થી 7% રહ્યો છે. દેશમાં ઉદ્યોગો માટે અનુરૂપ વાતાવરણ તૈયાર થયું છે. કામદારોમાં શિક્ષણ થકી નવું કૌશલ્ય આવ્યું છે. સંચાલકોનો એક નવો વર્ગ ઊભો થયો છે. આમ, આઝાદી પછી આયોજનકાળ થકી આપણે ઝડપી ઔદ્યોગિકીકરણની દિશામાં મહત્વનાં પગલાં ભરી શક્યા છીએ.

હરિયાણી ક્રાંતિ

હરિયાણી ક્રાંતિ વીસમી સદીની એક ખાસ ઊપજ, મહાન ઘટના અને સિદ્ધિ ગણાય છે. તેની શરૂઆત મેક્સિકોમાં (1940ની આસપાસ) થઈ. ત્યારબાદ વિશ્વના અન્ય દેશોમાં તેનો પ્રસાર થયો.

હરિયાણી ક્રાંતિ એટલે “હેક્ટર દીઠ વધારે ઉત્પાદન આપી શકે તેવાં બીજને પૂરતા પ્રમાણમાં રાસાયણિક ખાતર અને જંતુનાશક દવાઓ તથા યોગ્ય પાણી પૂરું પાડીને થતી ઉત્પાદનવૃદ્ધિ”. ભારતમાં ખેતીક્ષેત્રે આધુનિકીકરણ આવવાથી અનાજના ઉત્પાદનમાં નોંધપાત્ર વધારો થઈ શક્યો છે. ખેતીક્ષેત્રે દેશમાં વિવિધ ક્રાંતિઓની હારમાળા સર્જઈ છે. જેમ કે કૃષિવિકાસ માટે હરિયાણી ક્રાંતિ, દૂધ-ઉત્પાદન વધારવા માટે શ્વેતક્રાંતિ, રાસાયણિક ખાતરનું ઉત્પાદન વધારવા માટે ભૂરી ક્રાંતિ, તેલીબિયાંનું ઉત્પાદન વધારવા પીળી ક્રાંતિ, માંસ/ટામેટાંના ઉત્પાદનમાં વધારો કરવા માટે લાલ ક્રાંતિ, બટાટાનું ઉત્પાદન વધારવા માટે ગોળ ક્રાંતિ. નવી ટેક્નોલોજીના વધુ ને વધુ ઉપયોગ માટે દેશના ખેડૂતો જાગૃત અને ઉત્સાહી બનતા જાય છે. ખેતી-ક્ષેત્રે ઘઉંના વધુ ઉત્પાદન થકી આપણે સ્વાવલંબી બની શક્યા છીએ. ચાના ઉત્પાદનમાં ભારત વિશ્વમાં પ્રથમ છે. 1998થી ભારત વિશ્વનો સહુથી મોટો દૂધ ઉત્પાદક દેશ બની ગયો છે. ગ્રામ્ય વિસ્તારોમાં પણ ભૌતિક સુવિધાઓનું પ્રમાણ આર્થિક સદ્ધરતાને લીધે વધતું જણાયું છે.

જો સમાજના અમુક લોકો પોતાના જીવનની પાયાની જરૂરિયાતો પણ પૂરી કરી શકતા ન હોય અને જીવન જીવતા હોય તેને ગરીબ ગણવામાં આવે છે. સ્વતંત્રતા પહેલાં ભારતમાં દાદાભાઈ નવરોજીએ જીવનનિર્વાહની પડતરના આધાર પર સર્વપ્રથમ ગરીબીરેખાનો ખ્યાલ રજૂ કર્યો હતો.

સ્વતંત્રતા બાદ આર્થિક અસમાનતા દૂર કરવા ગરીબી નિવારણનો કાર્યક્રમ અમલી બનાવાયો. પંચવર્ષીય યોજનાઓ થકી રાષ્ટ્રીય આવક અને માથા દીઠ આવકમાં વધારો થયો પરંતુ ગરીબોની સંખ્યામાં ઘટાડો થઈ શક્યો નહીં. ધનિકો વધુ ને વધુ ધનવાન બનતા ગયા. સાક્ષરતાનું પ્રમાણ ચોક્કસ વધ્યું છે પરંતુ નિરક્ષરતાનું પ્રમાણ નોંધપાત્ર રીતે ઘટ્યું નથી. નિરક્ષરો મોટેભાગે ગરીબ જ રહે છે. પરિવાર નિયોજન કાર્યક્રમને ગરીબવર્ગમાં અસરકારક રીતે લાગુ કરી શકાયો નથી. આથી, વસ્તીવધારાને લીધે પણ ગરીબાઈનું પ્રમાણ વિશેષ જોવા મળે છે.

ગરીબાઈની સમસ્યાનો હલ કપરો છે પરંતુ અશક્ય નથી. શિક્ષણનો પ્રચાર-પ્રસાર ઉત્પાદનમાં અનાજ અને કૃષિક્ષેત્રને પ્રાધાન્ય આપવું જ રહ્યું. વાજબી ભાવે ગરીબોને આવશ્યક ચીજવસ્તુ મળી રહે અને પોષણક્ષમ આહાર થકી દેશના વિકાસમાં યોગદાન આપી શકે તે જોવું રહ્યું. આર્થિક અસમાનતામાં ઘટાડો પણ મુખ્ય બાબત બની રહે. પરંતુ આ બધી બાબતોનો આધાર દૃઢ રાજકીય નિર્ધાર અને પ્રજાના સહકાર પર રહેલો છે.

સ્વતંત્ર ભારતમાં પ્રાથમિક શિક્ષણનો વિકાસ

બ્રિટિશ અમલ દરમિયાન ભારતમાં શિક્ષણક્ષેત્રે કોઈ નોંધપાત્ર વિકાસ થઈ શક્યો નહીં પરંતુ આધુનિક શિક્ષણની શરૂઆત ચોક્કસ થઈ શકી. લોર્ડ વિલિયમ બેન્ટિનના શાસન સમયથી ભારતમાં આધુનિક શિક્ષણની શરૂઆત થયાનું ગણાવી શકાય. સ્વતંત્રતા સમયે પ્રાથમિક શાળાઓમાં ધોરણ 1 થી 5માં 6 થી 11ની વયજૂથનાં કુલ બાળકો પૈકી 35% જેટલાં જ બાળકોને શાળાએ લાવી શકાયાં હતાં. વળી, 6 થી 11ની વયનાં બાળકો માટે પ્રાથમિક કેળવણી ફરજિયાત બનાવવામાં આવી અને દરેક પંચવર્ષીય યોજનામાં પ્રાથમિક શિક્ષણને વધુ ને વધુ મહત્વ આપવામાં આવ્યું. પંચાયતી રાજ થકી દેશમાં પ્રાથમિક શિક્ષણનો પ્રસાર ઝડપી બની શક્યો.

ભારત સરકારે પ્રાથમિક શિક્ષણમાં બુનિયાદી શિક્ષણનો સિદ્ધાંત સ્વીકાર્યો. શ્રી બી. જી. ખેરના અધ્યક્ષપણા નીચે એક સમિતિ નિર્માઈ (1948) જેણે ત્રણ પંચવર્ષીય યોજનાના ગાળા દરમિયાન દેશમાં સંપૂર્ણપણે બુનિયાદી શિક્ષણ દાખલ કરવાનું નક્કી કર્યું. ત્રણ યોજનાઓ દરમિયાન અનેક જુનિયર બુનિયાદી અને સિનિયર બુનિયાદી શાળાઓ શરૂ થઈ. ત્રીજી યોજનાને અંતે પ્રાથમિક તાલીમ સંસ્થાઓનું સંપૂર્ણ બુનિયાદીકરણ થઈ શક્યું છે તે અભૂતપૂર્વ સિદ્ધિ ગણી શકાય. સામાન્ય પ્રકારની પ્રાથમિક શાળા કરતાં બુનિયાદી શાળા વધારે ખર્ચાળ હોય તે હકીકત પણ તેની મંદ પ્રગતિનું એક કારણ છે. સ્વતંત્રતાપ્રાપ્તિ બાદ દેશમાં પ્રાથમિક શિક્ષણનું પ્રમાણ વધુ હોવા છતાં તેની કેટલીક સમસ્યાઓ છે જેવી કે ગ્રામ્ય વિસ્તારની શાળાઓમાં પૂરતી સંખ્યા હાજર ન રહેવી. અધવચ્ચેથી અભ્યાસ છોડી દેવો. કેટલીક શાળાઓમાં તો આજે પણ ભૌતિક સુવિધાઓનો અભાવ જોવા મળે છે. ગ્રામ્ય વિસ્તારોમાં સરકાર તેમજ ગ્રામપંચાયતો આ ક્ષેત્રે સજાગતા કેળવી સમસ્યાનું નિવારણ લાવી શકે.

સ્વતંત્ર ભારતમાં ઉચ્ચ શિક્ષણનો વિકાસ

બ્રિટિશકાળ દરમિયાન શાળાશિક્ષણ કરતાં ઉચ્ચ શિક્ષણના વિસ્તરણ અને વિકાસને વધુ પ્રોત્સાહન અને સહાય મળ્યાં. જેથી ભારતમાં કેળવણીક્ષેત્રે પાયા કરતાં ઉચ્ચ શિક્ષણક્ષેત્રે વધુ પ્રચાર થઈ શક્યો.

સ્વતંત્રતાપ્રાપ્તિ સમયે ‘મધ્યસ્થ શિક્ષણ સલાહકાર બોર્ડ’ ઠરાવ કરી દેશમાં માધ્યમિક શાળાના શિક્ષણ બાબતે એક પંચ નીમવા ભલામણ કરી હતી (1948) તે અનુસાર સરકારે મદ્રાસ યુનિવર્સિટીના ઉપકુલપતિ ડૉ. એ. લંકાસ્વામી મુદલિયારના અધ્યક્ષપણા હેઠળ માધ્યમિક શિક્ષણ પંચ નીમ્યું. તેનો અહેવાલ મળતાં સરકારે આ પંચ પર સક્રિય પગલાં ભર્યાં. જેથી આ પંચની મોટાભાગની ભલામણો સ્વીકારાઈ. આ પંચે 183 ભલામણો કરી હતી.

ડૉ. સર્વપલ્લી રાધાકૃષ્ણનના અધ્યક્ષપણા હેઠળ ભારત સરકારે એક યુનિવર્સિટી શિક્ષણપંચ નીમ્યું (1948) જેણે એક વર્ષમાં પોતાનો અહેવાલ રજૂ કર્યો.

સરકારે આ પંચની મોટાભાગની ભલામણોનો સ્વીકાર કરતાં-

- યુનિવર્સિટીઓના મોટાભાગના અભ્યાસક્રમો એકસરખા રાખવામાં આવ્યા.
- શિક્ષણનું માધ્યમ બહુધા માતૃભાષા રખાયું.
- દેશમાં ખેતીવાડી, ઈજનેરી, તબીબી, કાનૂની વ્યવસાયલક્ષી ડિપ્લોમા અભ્યાસક્રમ આપતી કોલેજો તથા સંસ્થાઓમાં વધારો કરવો.
- યુનિવર્સિટી ગ્રાન્ડ્સ કમિશન સ્થાપવું.
- કોલેજમાં વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યાની મર્યાદા નક્કી કરાઈ.
- અભ્યાસક્રમ તેમજ પરીક્ષાપદ્ધતિમાં સુધારા
- અધ્યાપકોના પગારમાં વધારો

ભારતીય કેળવણીના ઇતિહાસમાં ક્રાંતિકારી પરિવર્તન અને અનન્ય કહી શકાય તેવો કોઠારીપંચનો અહેવાલ (1966) પ્રગટ થયો. તેની મોટાભાગની ભલામણોનો સ્વીકાર થયો અને ભારત સરકારે રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનીતિ ઘડી કાઢી (1968). આ નવી નીતિ મુજબ શૈક્ષણિક ધોરણોની જાળવણી ઉપરાંત પ્રાથમિક શિક્ષણના સાર્વત્રિકરણ અને પ્રૌઢ શિક્ષણ પર ભાર મૂકવામાં આવ્યો જેમાં દૂરવર્તી શિક્ષણ (Distance Education) ને પણ સ્થાન અપાયું.

યુનિવર્સિટીઓની સ્થાપના

સ્વતંત્રતા બાદ ભારતમાં યુનિવર્સિટીઓની સ્થાપનામાં ઉત્તરોત્તર વધારો થતો ગયો છે. શિક્ષણને રાજ્યવાદીમાં સ્થાન અપાયું હોવા છતાં બનારસ, દિલ્હી, અલીગઢ, વિશ્વભારતી અને જવાહર લખનૌ

યુનિવર્સિટી કેન્દ્રીય યુનિવર્સિટીઓ છે. તદુપરાંત યુનિવર્સિટી ગ્રાન્ટ્સ કમિશનની સહાયથી કેટલીક વિશિષ્ટ સંસ્થાઓ પણ ચાલે છે.

- ઇન્ડિયન ઇન્સ્ટિટ્યૂટ ઓફ સાયન્સ (બેંગ્લોર)
- ઇન્ડિયન એગ્રિકલ્ચરલ રિસર્ચ ઇન્સ્ટિટ્યૂટ (દિલ્હી)
- ઇન્ડિયન સ્કૂલ ઓફ ઇન્ટરનેશનલ સ્ટડીઝ (દિલ્હી)
- તાતા ઇન્સ્ટિટ્યૂટ ઓફ સોશિયલ સાયન્સ (મુંબઈ)
- બિરલા ઇન્સ્ટિટ્યૂટ ઓફ ટેકનોલોજી એન્ડ સાયન્સ (પિલામી)
- ઇન્ડિયન સ્કૂલ ઓફ સાયન્સ (ધનબાદ)

યુ. જી. સી. ધારા મુજબ ભારતમાં સ્વાયત્ત દરજ્જો ધરાવતી ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ, કાશી વિદ્યાપીઠ, જામિયા-મિલિયા ઓસ્માનિયા, અલીગઢ, ગુરુકુલ કાંગડી જેવી સંસ્થાઓ પણ કાર્યરત થઈ છે. ઉચ્ચ શિક્ષણક્ષેત્રે આટલો નોંધપાત્ર વિકાસ આપણે કરી શક્યા છીએ.

ટેકનિકલ અને આઈ.આઈ.ટી.

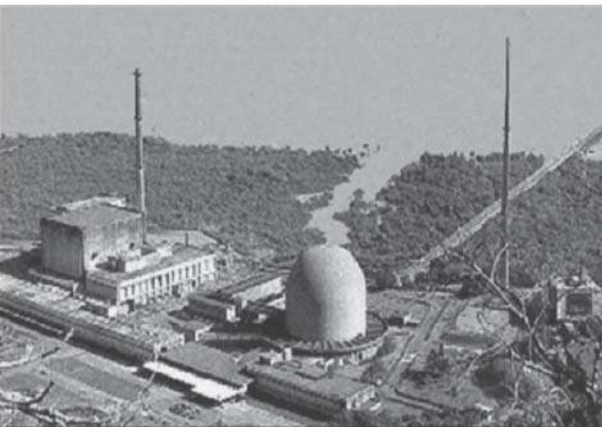
કોઠારીપંચે શિક્ષણની સંસ્થાઓમાં ગુણવત્તાનો વિકાસ થાય અને ભારતીય યુનિવર્સિટીઓમાં વિદ્યાકીય તાલીમ અને સંશોધનનાં ક્ષેત્રોમાં આંતરરાષ્ટ્રીય ધોરણની સમકક્ષનું ધોરણ સ્થપાય એ માટે ભલામણો કરી હતી. એ મુજબ એક આઈ.આઈ.ટી. અને કૃષિવિષયક યુનિવર્સિટીનો સમાવેશ થાય. પરિણામે ધીરે ધીરે દેશમાં ટેકનિકલ સંસ્થાઓમાં વધારો થતો રહ્યો છે. દેશમાં એન્જિનિયરિંગક્ષેત્રે સર્વપ્રથમ થોમ્પસન કોલેજ (1845) હતી. આ કોલેજ સ્વતંત્રતાપ્રાપ્તિ બાદ ‘રૂરકી એન્જિનિયરિંગ યુનિવર્સિટી’ બની હતી. (1948)

આજે ટેકનોલોજીના ક્ષેત્રે 20 સંશોધન સંસ્થાઓ કાર્યરત છે. જેવી કે કેન્દ્રીય કાય અને માટીકામ શોધસંસ્થા (જાદવપુર), કેન્દ્રીય ઊર્જા સંશોધન સંસ્થા(બિહાર)ને ગણાવી શકાય. આ ઉપરાંત માનવ તબીબી, કાયદો, કૃષિ, સંગીત, સ્થાપત્ય, ડેરીઉદ્યોગ, પત્રકારત્વ, પ્રાણી તબીબી જેવી વ્યવસાયી શિક્ષણ આપતી સંસ્થાઓમાં પણ વધારો થયો છે.

પૂર્વ પ્રાથમિક તેમજ પ્રાથમિક અને માધ્યમિક શાળાના શિક્ષકો માટે ટ્રેનિંગ કોલેજો અને તેનું સ્તર સુધર્યું છે. ભારત સરકારે NCERT (નેશનલ કાઉન્સિલ ઓફ એજ્યુકેશનલ રિસર્ચ એન્ડ ટ્રેનિંગ સંસ્થા) સ્થાપી. આ સંસ્થાના નેજા હેઠળ દરેક રાજ્યમાં રાજ્યવાર સ્ટેટ કાઉન્સિલ ઓફ એજ્યુકેશનલ રિસર્ચ એન્ડ ટ્રેનિંગ સંસ્થાઓ સ્થાપવામાં આવી છે.

અણુ સંશોધન, અવકાશ સંશોધન અને અન્ય વૈજ્ઞાનિક તેમજ ટેકનોલોજિકલ વિકાસ

ભારતીય સંસદે વૈજ્ઞાનિક નીતિનો ઠરાવ પસાર કર્યો (1958) જેના થકી વૈજ્ઞાનિક સંશોધન તાલીમ અને વિકાસનાં નવાં દ્વાર ખૂલ્યાં.

ભાભા એટોમિક રિસર્ચ સેન્ટર

પદાર્થનો નાનામાં નાનો એકમ તે અણુ. આ અણુ સૂક્ષ્માતિસૂક્ષ્મ કણો ધરાવે છે, જેને પરમાણુ કહે છે. અણુ- શક્તિપંચની સ્થાપના (1948) થતાં ડૉ. હોમીભાભા આ સંસ્થાના અધ્યક્ષ બન્યા. દેશમાં પ્રથમ ‘અપ્સરા’ નામે અણુભટ્ટી તૈયાર થઈ (1956) અને ટ્રોમ્બે (મુંબઈ નજીક) એટોમિક એનર્જી એસ્ટાબ્લિશમેન્ટ (AEE) નામે સંસ્થાની સ્થાપના થઈ (1957). ડૉ. હોમીભાભાનું અવસાન થતાં તેમની સ્મૃતિને કાયમ રાખવા સરકારે એટોમિક એનર્જી એસ્ટાબ્લિશમેન્ટને ભાભા એટોમિક

રિસર્ચ સેન્ટર (BARC) એવું નામ આપ્યું. ડૉ. વિક્રમ સારાભાઈ તેમના અનુગામી બન્યા. તેમની સિદ્ધિઓ બદલ તેમને ડૉ. શાંતિસ્વરૂપ ભટનાગર મેમોરિયલ અવોર્ડ પ્રાપ્ત થયો. અણુશક્તિ મેળવવા હેવી વોટરની જરૂરિયાત ઊભી થતાં નાંગલ ખાતે હેવી વોટર પ્લાન્ટ નંખાયો (1962). ચેન્નાઈ નજીક કલપકકમ ખાતે ‘ઇન્દિરા ગાંધી સેન્ટર ફોર એટોમિક રિસર્ચ’ સ્થાપવામાં આવ્યું (1971), બેંગલોર પાસે ગૌરીબુદ્ધાનપુર ખાતે સેસ્મિક મથક સ્થાપ્યું (1965). આ મથકની ઉપયોગિતા અણુધડાકા કયા સ્થળે કરવા તે માટે થાય છે. ભારતે રાજસ્થાનના પોખરણ ખાતે પ્રથમ અણુધડાકો કર્યો (1974). તે આ સંસ્થાની મદદથી સ્થળ પસંદ કરાયું હતું. આ સાથે ભારત અણુપરીક્ષણ માટે વિશ્વનું છઠ્ઠા ક્રમનું રાષ્ટ્ર બન્યું. ભારતનાં કુલ સાત અણુમથકોના આયોજન, સંચાલન અને વ્યવસ્થા માટે ‘ન્યૂકિલયર પાવર કોર્પોરેશન ઓફ ઇન્ડિયા’ની સ્થાપના કરવામાં આવી (1987).

ભારતમાં ‘ઇન્ડિયન નેશનલ કમિટી ફોર સ્પેસ રિસર્ચ’ની રચના રિપાર્ટમેન્ટ ઓફ એટમિક એનર્જી દ્વારા થઈ (1962). ત્યારબાદ નાનાં રોકેટ છોડવાનું શરૂ કરાયું. થુમ્બા ખાતે ‘ઇકવેટોરિયલ રોકેટ લોન્ચિંગ સ્ટેશન’ સ્થાપાયું (1963). વળી, થુમ્બા ખાતે બીજા ‘સ્પેસ સાયન્સ એન્ડ ટેકનોલોજી સેન્ટર’ ની સ્થાપના થઈ ત્યારબાદ અમદાવાદમાં જોધપુર ટેકરા ખાતે ‘સ્પેસ એપ્લિકેશન સેન્ટર’ ની સ્થાપના થઈ (1969). સરકારમાં ‘રિપાર્ટમેન્ટ ઓફ સ્પેસ’ અને ‘સ્પેસ કમિશન’ની સ્થાપના થઈ.

પોખરણ અણુધડાકો

પ્રજાસત્તાક ભારતમાં બેંગલોર ખાતે ‘ઇન્ડિયન સ્પેસ રિસર્ચ ઓર્ગેનાઈઝેશન’ ની સ્થાપના થઈ. આ જ ઇસરો સંસ્થા દ્વારા ‘આર્યભટ્ટ’ નામે કૃત્રિમ ઉપગ્રહ અવકાશમાં તરતો મૂકવામાં આવ્યો જે થકી ભારતનો અવકાશયુગમાં પ્રવેશ થયો. ભાસ્કર-1 (1979) અને ભાસ્કર-2 (1981) અવકાશમાં છોડાયા. શ્રી હરિકોટા અવકાશી મથકેથી રોહિણી (RS-1) કૃત્રિમ ઉપગ્રહને સફળતાપૂર્વક અવકાશમાં તરતો મુકાયો (1980). તે માટે SLV-3 નામે અવકાશયાનનો ઉપયોગ થયો જે થકી ભારત અવકાશ ક્લબનું વિશ્વમાં છઠ્ઠું સભ્ય બન્યું.

સંદેશા-વ્યવહાર અને ઇન્ફર્મેશન ટેકનોલોજી

ઇન્સેટ-1-બી અવકાશમાં છોડાતાં (1983) ભારતમાં દૂરસંચાર, દૂરદર્શન, આકાશવાણી અને હવામાન વિભાગમાં ક્રાંતિનાં મંડાણ થયાં. ઇન્સેટ-1-બીનું આયુષ્ય માત્ર સાત વર્ષનું જ હતું. આથી ઇન્સેટ-1-ડીને તરતો મુકાયો (1990).

IRS-1A (ઇન્ડિયન રિમોટ સેન્સિંગ સેટેલાઈટ) સોવિયેટ રશિયાના બૈકાનુર મથકેથી વ્યાપારી ધોરણે છોડાવ્યો. ત્યારબાદ IRS-1 બી તરતો મુકાયો (1991). અવકાશવિજ્ઞાનક્ષેત્રે કૃત્રિમ ઉપગ્રહ છોડવા માટે એ.એસ.એલ.વી. (ઓગમેન્ટેડ સેટેલાઈટ લોન્ચ વ્હિકલ) ભારતીય વૈજ્ઞાનિકોએ તૈયાર કરી લીધું હતું (1980) આથી કૃત્રિમ ઉપગ્રહ થકી દૂરદર્શન અને સંદેશા-વ્યવહારથી દેશને આજે આવરી લેવાયો છે.

ભારતમાં રેડિયોની શરૂઆત કોલકાતા અને ચેન્નાઈથી ખાનગી ટ્રાન્સમિટર દ્વારા થઈ. સરકારે રેડિયો પ્રસારણ પોતાના હસ્તક લઈ લીધું (1930) અને તેને ઓલ ઇન્ડિયા રેડિયો એવું નામ આપ્યું (1936). આકાશવાણી કેન્દ્રો તરીકે જાણીતાં સ્થાનોની સંખ્યા (1985) 71 હતી તે વધીને (1994) 160ની થઈ.

ભારતમાં દૂરદર્શનનો પ્રથમ પ્રયોગ 1965માં થયો. સર્વપ્રથમ મુંબઈ(1972) અને તે પછી કોલકાતા, ચેન્નાઈ, શ્રીનગર, અમૃતસર, જલંધર અને લખનૌ કેન્દ્રો દ્વારા દૂરદર્શનની સેવાઓનું પ્રસારણ શરૂ કરવામાં આવ્યું. ભારતમાં આકાશવાણી અને દૂરદર્શનને અલગ કરવામાં આવ્યાં. (1976) દૂરદર્શન પર રાષ્ટ્રીય કાર્યક્રમો(1987)થી બપોરનું પ્રસારણ (1989)થી શરૂ કરવામાં આવ્યું અને પ્રાયોજિત શ્રેણીનો પ્રારંભ (1984) થયો.

સ્વતંત્રતા બાદ સંદેશા-વ્યવહારક્ષેત્રે સારી પ્રગતિ સધાઈ છે. આઝાદી સમયે 23,326 જેટલી પોસ્ટઓફિસો હતી. જે બે લાખ કરતાં વધુની છે. ટપાલની સુવિધા ઝડપી બની છે. જોકે તારસેવા બંધ થઈ ચૂકી છે. સેલફોનના યુગમાં એસ.એમ.એસ. અને સોશિયલ મીડિયા સંદેશા-વ્યવહારનાં નવાં માધ્યમો બન્યાં છે. ઈ-મેલનું ચલણ વ્યાપક બનતું જાય છે. સરકારી ટેલિકોમ્યુનિકેશન સંસ્થાઓની સાથે સાથે ખાનગી સંસ્થાઓનું પ્રમાણ પણ વધી રહ્યું છે. મોબાઈલ અને ઈન્ટરનેટ દ્વારા એસ.ટી.ડી. ફોનસેવાનો લાભ સામાન્ય લોકો લેતા થયા છે. ઉપગ્રહની મદદથી મનીઓર્ડર મોકલવાની શરૂઆત થઈ (1994) પરંતુ આજે ઓનલાઈન બેન્કિંગ અને મોબાઈલ બેન્કિંગ સિસ્ટમથી મનીઓર્ડરસેવા પણ લુપ્તપ્રાય: બની રહી છે.

ઈન્ફોર્મેશન ટેકનોલોજીક્ષેત્રે ભારત વિકસિત દેશોની હરોળમાં આવી ગયેલું છે. ભારતમાં આ ક્ષેત્રે હૈદરાબાદે અસાધારણ પ્રગતિ હાંસલ કરી છે. ગુજરાતમાં પણ ઈન્ફોસિટીની સ્થાપના થઈ છે. પ્રવેશ, નોકરી અને અદાલતી કાર્યવાહીમાં આ ટેકનોલોજીનો ઉપયોગ સામાન્ય બન્યો છે. ગુજરાતે વહીવટીક્ષેત્રે પોતાનું નેટવર્ક (GSWAN-Gujarat State Wide Area Network) વિકસાવ્યું છે. આથી કહી શકાય કે આજનું વિશ્વ એ ઓનલાઈન અને ઈન્ફોર્મેશન ટેકનોલોજીનું મહત્તમ ભાગ બની રહ્યું છે.

સર્વોચ્ચ સત્તાઓ અને પડોશી દેશો સાથે સંબંધો

સ્વતંત્રતાપ્રાપ્તિ બાદ ભારતે પોતાની વિશિષ્ટ વિદેશનીતિ દ્વારા પડોશી દેશો તથા વિશ્વની મહાસત્તાઓ સાથે સંબંધો કેળવી સમતુલન સાધવાનો પ્રયાસ કર્યો છે. તેમાં ભારત મહદંશે સફળ પણ રહ્યું છે.

અમેરિકા

સ્વતંત્રતાસંગ્રામ સમયે વિશ્વની મોટાભાગની સત્તાઓએ ભારતને ટેકો આપ્યો હતો તેમાં અમેરિકા પણ બાકાત ન હતું. છતાં ભારતના રશિયા સાથેના સંબંધોને લીધે અમેરિકાએ યુ.એન.ની સુરક્ષા પરિષદમાં પાકિસ્તાનને સમર્થન આપવાનું શરૂ કર્યું. અમેરિકા ભારતને તેની ઈચ્છા મુજબની વિદેશનીતિ મુજબ ઢાળવા ઈચ્છતું હતું. ભારતે તેનો અસ્વીકાર કરતાં બંને વચ્ચેના સંબંધો ઉપરછલ્લા રહ્યા. તદુપરાંત ચીનના સંયુક્ત રાષ્ટ્રોમાં સમાવેશ બાબતે પણ અમેરિકા સાથે ભારતના સંબંધો મૈત્રીપૂર્ણ ન રહી શક્યા. આ સ્થિતિ હોવા છતાં પણ બંને દેશો વચ્ચે આર્થિક અને ટેકનિકલક્ષેત્રે પરસ્પર આદાનપ્રદાન થતું રહ્યું. અમેરિકાના પ્રમુખ આઈઝન હોવર અને કેનેડીની ભારત મુલાકાત છતાં ભારતના સંબંધો અમેરિકા સાથે ઊંડાણવાળા તેમજ ગાઢ મૈત્રીપૂર્ણ રહ્યા નથી તે હકીકત છે.

ભારતે પરમાણુ શસ્ત્રો સંબંધી સંધિઓ પર હસ્તાક્ષર કર્યા નથી કારણ કે ‘સર્વગ્રાહી પરમાણુ પરીક્ષણ સંધિ’ અને સર્વગ્રાહી ‘પરમાણુ પરીક્ષણ પ્રતિબંધ સંધિ’ પર ભારત હસ્તાક્ષર કરે એ વાતનો યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સે આગ્રહ રાખ્યો છે. આ બંને સંધિઓ ભેદભાવયુક્ત અને રાષ્ટ્રીય હિતોને નુકસાનકર્તા હોવાથી ભારતે તેના પર હસ્તાક્ષર કર્યા નથી. પોતાના ઈરાદાઓ અને આગ્રહની અવગણના થતાં યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ ભારત પર નારાજ થયું. ભારતે પોખરણ (રાજસ્થાન) ખાતે સફળ પરમાણુ અખતરો કર્યો (1998) ત્યારે તેણે ગંભીર નોંધ લઈને તેણે ભારત સામે કેટલાક પ્રતિબંધો મૂક્યા, જે સમય જતાં હળવા થતા ગયા. ત્યારબાદ આર્થિક અને ટેકનિકલ જેવાં ક્ષેત્રોમાં તો ભારતને અમેરિકાની મદદ પણ મળતી રહી છે.

યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સના ન્યૂયૉર્કના વર્લ્ડ ટ્રેડ સેન્ટર પર (11 સપ્ટેમ્બર, 2001) થયેલા આતંકવાદી હુમલા પછી બંને દેશો વચ્ચેના સંબંધોમાં સુધારો થયો છે. ભારતે પણ આર્થિકક્ષેત્રે પ્રગતિ સાધી છે, તે બાબતનો હવે તે સ્વીકાર કરે છે. અને બંને દેશો વચ્ચે ગાઢ સંબંધો બંધાય તેવી ઈચ્છા ધરાવતા થયા છે.

તાજેતરમાં (2014 અને 2015) ભારતના વડાપ્રધાન નરેન્દ્ર મોદી અમેરિકાની મુલાકાતે ગયા. ત્યાં તેમણે સંયુક્ત રાષ્ટ્રો (U.N.) ની મહાસભાને પણ સંબોધી. યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ અમેરિકાના પ્રમુખ બરાક ઓબામાએ 26મી જાન્યુઆરી

2015ના રોજ ભારતના 66મા પ્રજાસત્તાક દિન (ગણતંત્ર દિન)ની ઉજવણીના સમારોહમાં મુખ્ય મહેમાન બની ભારતની મુલાકાત લીધી. ભારતીય ગણતંત્ર દિવસમાં ભાગ લેનારા તેઓ અમેરિકાના પ્રથમ પ્રમુખ બન્યા. આમ, ભારત અને અમેરિકાના સંબંધો સુમેળભર્યા થઈ રહ્યા છે. આતંકવાદના જેવી આંતરરાષ્ટ્રીય સમસ્યા સંદર્ભે બંને રાષ્ટ્રોના વડાઓ ચિંતિત છે.

સોવિયેટ સંઘ (યુ.એસ.એસ.આર.)

અમેરિકાની જેમ સોવિયેટ સંઘે પણ ભારતની સ્વતંત્રતાપ્રાપ્તિની ચળવળને ટેકો આપ્યો. આઝાદી બાદ ભારતના ખાસ મિત્ર તરીકે સોવિયેટ રશિયા રહ્યું. કાશ્મીર પ્રશ્ન અંગે હંમેશાં તે ભારતની પડખે રહ્યું. સોવિયેટ પ્રમુખ ખ્રુશ્ચેવની ભારત મુલાકાતથી બંનેના સંબંધો વધુ ગાઢ બન્યા અને ઘણી બાબતો અંગે સમજૂતી થઈ જેમાં ભારતની પંચવર્ષીય યોજનામાં પણ સોવિયેટે આર્થિક મદદ કરી. ભારત-ચીન યુદ્ધ (1962)ના કટોકટીભર્યા સમયે સોવિયેટે લશ્કરીક્ષેત્રે મિગ-યુદ્ધ વિમાનો બનાવવામાં ખાસ મદદ કરી. આંતરરાષ્ટ્રીયક્ષેત્રે સોવિયેટ રશિયાએ ભારતની બિનજોડાણવાદી અને તટસ્થતાની નીતિને સંપૂર્ણ સમર્થન આપ્યું.

ભારત-પાક સંબંધો

બ્રિટિશ ભારતમાંથી, ભારત અને પાકિસ્તાન એવાં બે રાષ્ટ્રો અસ્તિત્વમાં આવતાં બંને દેશોના સંબંધો તંગ રહ્યા. તેમાં વળી કોમી રમખાણો તથા ભાગલા સમયની સ્થિતિએ બળતામાં ધી હોમવાનું કામ કર્યું. પાકિસ્તાન સાથેની આંતરરાષ્ટ્રીય સરહદો બાબતે આજ સુધી વિવાદ રહ્યો છે. પાકિસ્તાન સાથેના સંબંધોમાં કાશ્મીર મુદ્દો હંમેશાં મહત્વનો રહ્યો છે. જેના કારણે પાકિસ્તાન સાથે 1948, 1965, 1971 અને 1999માં યુદ્ધો થયાં. જેમાં તેની હાર થઈ છતાં આજે પણ પાકિસ્તાન સાથેના આપણા સંબંધો સુધરી શક્યા નથી. તાશકંદ કરાર અને સિમલા કરારને ભારત સંપૂર્ણ સમર્થન આપે છે પરંતુ પાકિસ્તાન નહીં. વડાપ્રધાન અટલબિહારી વાજપેયીની લાહોર બસયાત્રા અને તે પછી પાકિસ્તાનના લશ્કરી શાસક પરવેઝ મુશર્રફની સાથે આગ્રા ખાતેની શિખર મંત્રણા છતાં સંબંધો તનાવપૂર્ણ રહ્યા છે.

પંજાબમાં શીખ ઉગ્રવાદીઓ, જમ્મુ-કાશ્મીરમાં અલગાવવાદીઓ અને આંતકવાદીઓને સક્રિય મદદ આપી ભારતને પરેશાન કરવામાં પાકિસ્તાને કંઈ બાકી રાખ્યું નથી. ભારતના અણુપરીક્ષણ બાદ પાકિસ્તાને પણ અણુપરીક્ષણો કર્યાં. બંને દેશો હવે અણુશક્તિ ધરાવતા દેશ બન્યા છે ત્યારે લશ્કરીક્ષેત્રે સતત યુદ્ધસામગ્રીમાં વધારો થતાં બંને વચ્ચેના સંબંધો તંગ જ રહ્યા છે. શાંતિપૂર્ણ સંબંધો જાળવવાની ભારતની નીતિનો પાકિસ્તાને યોગ્ય પ્રતિભાવ આપ્યો નથી.

ભારત-ચીન સંબંધો

ચીનમાં સામ્યવાદી ક્રાંતિ (1949) બાદ તેણે તિબેટ પર કબજો જમાવ્યો. આથી આ સંબંધો સુધારવા વડાપ્રધાન નેહરુએ ચીન સાથે ‘પંચશીલના કરાર’ કર્યા. આ કરાર થકી બંને દેશો વચ્ચે ઉખાપૂર્ણ સંબંધોની શરૂઆત થઈ અને ‘હિંદી ચીની ભાઈ ભાઈ’ ના નારા શરૂ થયા જે એક ભ્રમણા હતી. આ અરસામાં (1954) ચીને પોતાના નકશા પ્રગટ કર્યા જેમાં ભારતના ઘણા પ્રદેશોનો સમાવેશ પોતાનામાં કર્યો. ચીનના આ પગલાથી બંને દેશો વચ્ચેના સંબંધો બગડવાની શરૂઆત થઈ. ચીને મેકમોહન રેખાનો પણ અસ્વીકાર કર્યો. ભારત-ચીન વચ્ચે બફર સ્ટેટ જેવા તિબેટને પોતાનામાં ભેળવી દેતાં બંને દેશો વચ્ચે મતભેદ ઊભા થયા. ચીને આ નકશાઓ જૂના છે તેમ કહી વાતને ટાળી ભારતીય પ્રદેશમાં ઘૂસણખોરી ચાલુ કરી. પૂર્વે (1959 સુધી) ભારત, ચીન સાથેના સંબંધો શાંતિપૂર્ણ માર્ગે ઉકેલવા માંગતું હતું. પરંતુ ચીને આક્રમણ કરીને ભારતના પ્રદેશો પર કબજો જમાવ્યો. ભારતે આ પગલાં વિરુદ્ધ જ્યારે લશ્કરી પગલું લીધું, ત્યારે ઘણું મોડું થઈ ચૂક્યું હતું. અંતે ચીને એકપક્ષીય યુદ્ધવિરામ જાહેર કરતાં યુદ્ધનો અંત આવ્યો. પરંતુ આ યુદ્ધમાં ભારતને ઘણું સહન કરવું પડ્યું.

ત્યારથી આજ દિન સુધી બંને દેશો વચ્ચેના સરહદી પ્રશ્નોને લગતી બાબતે ઘણી મંત્રણાઓ થઈ પરંતુ સુખદ સમાધાન લાવી શકાયું નથી. આમ છતાં છેલ્લા દાયકા દરમિયાન ભારત અને ચીન વચ્ચે પરસ્પર સહકાર અને મૈત્રીપૂર્ણ સંબંધો વિકસતા રહ્યા છે. ભારતના વડાપ્રધાન નરેન્દ્ર મોદી અને ચીનના વડાપ્રધાન જીનપીંગ વચ્ચે રિવરફ્રન્ટ, અમદાવાદ ખાતે સૌજન્યપૂર્ણ મુલાકાત થઈ (2014), જેને ભાવિ સંબંધોમાં મીઠાશ વધવાનો સંકેત માની શકાય.

ભારત-બાંગ્લાદેશ સંબંધો

ભારત-પાકિસ્તાન યુદ્ધ બાદ બાંગ્લાદેશનો ઉદય થયો. (1971) આ પહેલાં તે પૂર્વ પાકિસ્તાન તરીકે ઓળખાતું હતું. બાંગ્લાદેશના ઉદયમાં ભારતનો સિંહફાળો રહેલો છે.

શરૂઆતમાં ભારત-બાંગ્લાદેશ સંબંધો મૈત્રીપૂર્ણ રહ્યા. બાંગ્લાદેશની સ્વતંત્રતા બાદ તરત જ ભારતે તેને આર્થિક અને ભૌતિક રીતે ઘણી મદદ કરી છતાં પડોશી દેશ તરીકે કેટલીક બાબતે ભારતના સંબંધો તંગ રહ્યા. ભારતે તેનો ‘ત્રીન બીધા’ નો પ્રદેશ સોંપતાં (1992) બાંગ્લાદેશની તેના બીજા પ્રદેશમાં જવાની સરળતા વધી શકી. પડોશી દેશ તરીકે આજે પણ ભારત હંમેશાં બાંગ્લાદેશની પડખે રહે છે.

ગંગા નદીના પાણીનો ઉપયોગ અને વહેંચણી સંબંધે થયેલી ચર્ચાઓ દ્વારા સમાધાન સાધવામાં આવ્યું. અતિવૃષ્ટિ, વાવાઝોડા જેવી કુદરતી આપત્તિ વખતે ભારતે બાંગ્લાદેશને પૂરતા પ્રમાણમાં મદદ કરી છે. બંને રાષ્ટ્રો વચ્ચે (2015) વિવાદિત જમીન વિસ્તાર અને તે ક્ષેત્રના લોકોની નાગરિકતાના પ્રશ્નોનું નિરાકરણ વાટાઘાટોથી થયું છે.

ભારત-શ્રીલંકા સંબંધો

શ્રીલંકા સાથેના ભારતના સંબંધો છેક રામાયણકાળથી છે. શ્રીલંકામાં ભારતીય તમિલો વસવાટ કરે છે. તેમની નાગરિકતાને પ્રશ્ને બંને દેશો વચ્ચે મદભેદ થતાં ભારતે તમિલ લોકોને ભારતીય નાગરિકત્વ આપવાની તૈયારી પણ બતાવી છે.

શ્રીલંકામાં સિંહાલી લોકોની બહુમતી છે. આથી તમિલો પ્રત્યે ભેદભાવ રખાય છે. તેથી લાગણી પ્રબળ બનતાં તમિલોએ અલગ રાજ્યની માગણી કરી જેથી તમિલો અને શ્રીલંકન સરકાર વચ્ચે ઘર્ષણ શરૂ થયું. પ્રભાકરનની આગેવાનીમાં તમિળોએ ઉગ્રવાદી સંગઠન (LTTE) રચી ત્રાસવાદનો પણ આશરો લીધો. આ સમયે બંને દેશો વચ્ચે સમજૂતી સધાઈ. (1987) શ્રી રાજીવ ગાંધીની સરકાર વખતે ભારતીય લશ્કરને શ્રીલંકામાં શાંતિ સ્થાપવા મોકલવામાં આવ્યું, પરંતુ ભારતનું આ પગલું સફળ થઈ શક્યું નહીં અને પૂર્વ વડાપ્રધાન રાજીવ ગાંધી પર પેરામ્બુદુરમાં આત્મઘાતી હુમલો કરી તેમની હત્યા થઈ. ભારતની ઈચ્છા બંને પક્ષો વચ્ચે શાંતિમય સમાધાન થાય તે છે.

ભારતના વડાપ્રધાન નરેન્દ્ર મોદીએ શ્રીલંકાની મુલાકાત વખતે તમિલ પ્રભાવિત વિસ્તાર જાફનાની મુલાકાત લીધી (13 માર્ચ, 2015). શ્રીલંકન તમિલ અસરગ્રસ્તોના પુનઃવસન માટે 27000 જેટલાં મકાનો ભારતની આર્થિક સહાયથી બનાવાયાં છે. આજે શ્રીલંકા સાથે ભારતના મૈત્રીપૂર્ણ સંબંધો છે.

ભારત-નેપાળ સંબંધો

ભારત અને નેપાળ વચ્ચે મિત્રતાપૂર્ણ સંબંધોનો પ્રારંભ 1950માં થયો. તે મુજબ બંને સત્તાઓએ એકબીજાના સાર્વભૌમત્વ અને અખંડિતતાનો સ્વીકાર કર્યો છે. ભારત, નેપાળને તેના આર્થિક વિકાસ માટે મોટા પાયે આર્થિક તેમજ સામાજિક મદદ કરે છે.

નેપાળ અને ભારતના લોકો સરળતાથી એકબીજાના દેશોમાં આવ-જા કરી શકે છે અને ધાર્મિક સ્થળોની મુલાકાત લે છે. ક્યારેક માઓવાદીઓ ત્રાસવાદી પ્રવૃત્તિઓ કરે છે. તેઓ ક્યારેક ભારતના નક્સલવાદીઓ સાથે સંપર્કમાં હોવાનું જણાયું છે. સરળતાથી આ દેશમાં આવન-જાવન થઈ શકતી હોવાથી અહીં ઘણા આતંકવાદી પ્રવૃત્તિ કરતા લોકો આશરો લેતા હોય છે. તેથી બંને દેશો વચ્ચે તંગદિલી ઊભી થાય છે. ભારતના ચીન સાથેના સંબંધોથી નેપાળના સંબંધો અંગે ગેરસમજ થાય છે. ભારત હંમેશાં નેપાળ સાથે સુમેળભર્યા સંબંધો રાખવા આતુર રહ્યું છે.

નેપાળના સામાજિક-આર્થિક વિકાસમાં ભારતે ઘણી મદદ કરી છે. નેપાળના ઘણા વિદ્યાર્થીઓ ઉચ્ચ અભ્યાસ માટે ભારત આવે છે. હિમાલયમાંથી નીકળતી કેટલીક નદીઓ નેપાળમાંથી પસાર થઈને ભારતમાં આવે છે. ચોમાસામાં તેમાં ભારે પૂર આવે છે. તેથી ભારતને ઘણું નુકસાન થાય છે. નદીઓનાં પૂર રોકવા માટે ભારત અને નેપાળ વચ્ચે સમજૂતી થાય તે માટે ભારત પ્રયત્ન કરે છે. 25 એપ્રિલ, 2015ના રોજ નેપાળમાં 5.8ની તીવ્રતાનો ભૂકંપ આવ્યો હતો તેમાં આશરે 8000ની આસપાસ લોકો મૃત્યુ પામ્યા. આ કુદરતી હોનારતમાં ભારતે બચાવ કામગીરીમાં નેપાળને મદદ કરી, રાહત અને પુનઃવસનમાં સહાય કરી.

ભારત-મ્યાનમાર (બ્રહ્મદેશ-બર્મા) સાથેના સંબંધો

મ્યાનમારને સ્વતંત્રતા મળી (1948) ત્યારથી બંને દેશો વચ્ચેના સંબંધો મૈત્રીપૂર્ણ રહ્યા છે. સ્વતંત્રતા બાદ મ્યાનમારે સહાયની માગણી કરતાં ભારતે તરત જ આર્થિક મદદ મોકલી આપી હતી. બંને દેશો વચ્ચે થયેલ સંધિ મુજબ એકબીજાના સાર્વભૌમત્વને માન આપવા તથા એકબીજાની આંતરિક બાબતોમાં દખલગીરી ન કરવાનું સ્વીકાર્યું. (1951) આ જ વર્ષે બંને દેશો વચ્ચે પંચવર્ષીય કરાર થતાં વેપારી સંબંધો મજબૂત બન્યા. બંને દેશો વચ્ચેના ઉષ્માભર્યા સંબંધોના વિકાસમાં ભારતના તત્કાલીન વડાપ્રધાન જવાહરલાલ નેહરુ અને મ્યાનમારના વડાપ્રધાન ઉનુની વ્યક્તિગત મિત્રતાનો ફાળો મહત્વનો છે.

મ્યાનમાર સરહદે બળવાખોર પ્રવૃત્તિ વધતાં બર્માએ ભારતની શસ્ત્રસહાય મેળવી. તદુપરાંત ભારતે આ રકમનો અડધો ભાગ જતો કર્યો. ઉપરાંત, મ્યાનમારની કટોકટીમાં પણ ભારતે લોન આપવાની જાહેરાત કરી. બર્માના વડા નેવીની ભારત મુલાકાત (1965) થકી બંને દેશોએ પરસ્પર સંબંધો વધુ મજબૂત બનાવવા નિર્ધાર કર્યો. આઝાદી બાદ ભારતનો મ્યાનમાર સાથે કોઈ અણબનાવ બન્યો નથી જે નોંધવું રહ્યું.

ભારત-ભૂતાન સંબંધો

સ્વતંત્રતાપ્રાપ્તિ બાદ ભારતે ભૂતાન સાથે કાયમી શાંતિ અને મિત્રતાની સંધિ કરી. (1949) ભારતે ભૂતાનની સ્વાયત્તતાનો સ્વીકાર કર્યો સામે પક્ષે ભૂતાને પણ ભારતને સંરક્ષણ અને વિદેશનીતિક્ષેત્રે વિશ્વાસમાં લેવાનું સ્વીકાર્યું. વડાપ્રધાન નેહરુએ ભૂતાની લીધી હતી. (1958) ચીને તિબેટમાં લશ્કર મોકલી તેનો કબજો લેતાં ભૂતાનને પણ ચીનનો ડર લાગ્યો હતો. આથી પણ તે ભારતની વધુ નજીક આવ્યું.

ભૂતાનના દોરજના ખૂન (1964) બાદ ભારત વિરોધી પ્રવૃત્તિ શરૂ થઈ. પરંતુ થોડા સમયમાં તે વાતાવરણ દૂર થયું. ભારતના પ્રયાસથી ભૂતાન યુનિવર્સલ પોસ્ટ યુનિયનનું સભ્ય બન્યું. (1969) તથા યુ.એન.નું પણ સભ્ય બન્યું. (1971) મ્યાનમારની જેમ ભૂતાન સાથે પણ ભારતના સંબંધો સમાનતાના ધોરણે મૈત્રીપૂર્ણ રહ્યા છે. એક નાનકડું પડોશી રાષ્ટ્ર હોવા છતાં ભારતે ભૂતાનને વિશિષ્ટ મહત્વ આપ્યું છે.

ભારતના વડાપ્રધાન નરેન્દ્ર મોદીએ ભૂતાનની મુલાકાત (જૂન, 2014) લીધી. તે દરમિયાન થવા પામેલી ચર્ચાઓમાં તેમણે કહ્યું કે ભારત પ્રગતિ કરશે તો તેની સીધી અસર પાડોશી દેશો પર પડશે. ત્યારબાદ બંને દેશોના પરસ્પર સુરક્ષા સંબંધિત સહયોગ પર સંતોષ પણ વ્યક્ત કરવામાં આવ્યો. આમ ભારતે ભૂતાન જેવા નાનકડા પડોશી રાષ્ટ્ર સાથે પણ ઉષ્માપૂર્ણ સંબંધો સ્થાપિત કર્યા છે.

સ્વાધ્યાય

1. નીચેના પ્રશ્નોના વિસ્તૃત જવાબો આપો :

- (1) આયોજન પંચની રચના અને મુખ્ય ઉદ્દેશો જણાવો.
- (2) પંચવર્ષીય યોજનાઓ વિષે ટૂંકમાં લખો.
- (3) સ્વતંત્ર ભારતમાં શિક્ષણનો વિકાસ વર્ણવો.
- (4) ભારતે અણુસંશોધન ક્ષેત્રે સાધેલ વિકાસની ચર્ચા કરો.
- (5) ભારતના અમેરિકા અને સોવિયેટ રશિયા સાથેના સંબંધો વિશે માહિતી આપો.

2. આપેલા પ્રશ્નોના ટૂંકમાં ઉત્તરો આપો :

- (1) હરિયાણી ક્રાંતિ વિશે લખો.
- (2) સંદેશા-વ્યવહાર ક્ષેત્રે થયેલ વિકાસની માહિતી આપો.
- (3) ઔદ્યોગિકીકરણ વિશે માહિતી આપો.
- (4) ભારત-પાકિસ્તાન સંબંધો વિશે નોંધ લખો.
- (5) ભારત-શ્રીલંકા સંબંધો વિશે નોંધ લખો.

3. આપેલા વિકલ્પોમાંથી સાચો વિકલ્પ શોધી ઉત્તર આપો :

- (1) ભારતમાં આયોજન પંચનો પ્રારંભ કયારે થયો ?
(અ) 1947 (બ) 1950 (ક) 1955 (ડ) 1952
- (2) સ્વતંત્ર ભારતના પહેલા યુનિવર્સિટી શિક્ષણપંચના અધ્યક્ષ કોણ હતા ?
(અ) ડૉ. સર્વપલ્લી રાધાકૃષ્ણન
(બ) કોઠારીપંચ
(ક) મુદ્દલિયાર પંચ (ડ) મેકોલેપંચ
- (3) ભારતે પ્રથમ અણુધડાકો કયા સ્થળે કર્યો ?
(અ) બેંગ્લોર (બ) પોખરણ (ક) અમદાવાદ (ડ) કચ્છ
- (4) 'સ્પેસ એપ્લિકેશન સેન્ટર' ક્યાં આવેલું છે ?
(અ) બેંગ્લોર (બ) દિલ્હી (ક) અમદાવાદ (ડ) થુમ્બા
- (5) કઈ પંચવર્ષીય યોજના એક વર્ષ વહેલી સમાપ્ત કરી દેવામાં આવી ?
(અ) ચોથી યોજના (બ) પાંચમી યોજના (ક) સાતમી યોજના (ડ) આઠમી યોજના

